

yerlerine taşıdı. Ayrıca Basra dışında ilim taşıyıcıları arasında bir ihtilâf çıktığında Basra'daki âlimler heyeti bunu çözmek için çaba sarfetmekle görevliydi. Böylece Ebû Ubeyde'nin liderliğindeki İbâzî hareketi dinî ve fikrî bir yöne dönüşmüş oluyordu. Bu dönemde Ebû Mevdûd Hâcib et-Tâî, Rebî' b. Habîb ve Ebû Nûh Sâlih ed-Dehhân kendisine büyük ölçüde yardım etti. İbâzîlik, İslâm dünyasının Irak dışındaki bölgelerine ve özellikle Kuzey Afrika'ya yayılma imkânı buldu; gizlilik (kitmân) aşamasında dikkatli bir şekilde yeniden örgütlenmekle tarihî gelişim süreci içinde yeni bir merhaleye ulaştı. İbâziyye'nin Mağrib, Yemen, Hadramut, Uman ve Horasan gibi merkezî iktidarın hâkimiyetinden uzak bölgelere yayılması bu ilim taşıyıcıları sayesinde gerçekleşti (Şemmâhî, I, 196, 199).

Teşkilâtçı bir lider olan ve mensuplarınınca "imâmü'l-müslimîn" diye anılan Ebû Ubeyde Basra'da vefat etti. Onun ölümü üzerine İbâzî cemaatinde kısmî bir gerileme başlamışsa da öğrencisi Rebî' b. Habîb el-Basrî döneminde (791-796) fırkanın yönetimi meclisi Basra'da tekrar yapılmış ve bir süre daha merkez olma özelliğini korumuştur. Ebû Ubeyde, İslâm dünyasının değişik bölgelerine ilim taşıyan öğrencileri arasında bulunan Rebî' b. Habîb el-Basrî, Ebû Süfyân Mahbûb b. Rahîl el-Mekki, Seleme b. Saîd el-Hadramî ve Dîmâm b. Sâib el-Abdî gibi isimler yanında Tâlibü'l-Hak Abdullah b. Yahyâ el-Kindî, Ebû'l-Hattâb el-Meâfirî, Abdurrahman b. Rüstem, Âsım b. Cemîl es-Sidrâtî, İsmâil b. Derrâr el-Gadâmîsî, Ebû Dâvûd en-Nefzâvî, Abdülmelik b. Tavîl, Ebû Saîd Abdullah b. Abdülazîz, Muhammed b. Habîb el-Medenî, Ebû Gânim Bişr b. Gânim el-Horasânî ve İsbâ b. Alkame el-Mısırî gibi âlimlerin yetişmesi hususunda büyük çaba harcamıştır.

Eserleri. 1. *Risâle fi aḥkâmî'z-zekât*. Mağrib'deki İbâzî âlimlerine yönelik soru-cevap tarzında hazırlanmış olan eserde kırka yakın soruya cevap verilmiş, zekât ve öşürle bunların toplanması ve dağıtılmasıyla ilgili konular ele alınmıştır. Eserin, Ebû Ubeyde tarafından bütün halinde hazırlanmış tek çalışması olduğu kabul edilmektedir (Amr Halîfe en-Nâmî, *JSS*, XV [1970], s. 67). Toplam on iki varaktan meydana gelen yazmalarından biri Dârü'l-kütübî'l-Misriyye'de kayıtlıdır (nr. 21.582). Bunun dışında eserin iki ayrı nüshasının Tunus Bârûniyye ile Şeyh Sâlim b. Ya'kûb kütüphanelerinde bulunduğu belirtilmektedir (Ateş, s. 28). *Risâle*, Sâlim b. Muhammed b. Süleyman tarafından tahkim

edilerek Uman Kültür Bakanlığı yayınları arasında basılmıştır (Uman 1982). 2. *Kitâbü'l-Fıkh ve'l-aḳâ'id*. Fikhî bilgiler yanında bazı itikadî fırkaların görüşlerinden de bahsedilen eserin bir nüshasının Tunus'un Cerbe adasında olduğu kaydedilmektedir (Amr Halîfe en-Nâmî, *JSS*, XV [1970], s. 65-67). 3. *Mesâ'ilü Ebî 'Ubeyde*. Otuz sekiz sayfa hacminde fetvalar mecmuası niteliğindeki eser, alışverişle ilgili konulardan savaş ehline uygulanacak esaslara kadar değişik meselelerde fikhî hükümleri, ayrıca delillerden hüküm çıkarma noktasında İbâzî fikh usulü yöntemini içermektedir. Günahı ısrar etme ve tövbe gibi hususlara da kısmen temas edilen eserin Ebû Ubeyde'nin vefatından sonra öğrencileri tarafından derlendiği anlaşılmaktadır (İbn İdrîsü Mustafa b. Muhammed, s. 174-175). Bir nüshası Tunus Mektebetü'l-Bârûniyye'de, başka bir nüshası Cezayir Mizâb'da Şeyh Yûsuf el-Atfâvî'nin özel kütüphanesinde (Amr Halîfe en-Nâmî, *Dirâsât*, s. 298) bulunmakta, İbn İdrîsü bir üçüncü nüshayı gördüğünü belirtmektedir (*el-Fikrû'l-aḳâdî*, s. 174). 4. *Resâ'ilü Ebî 'Ubeyde*. Mülifin çeşitli risâlelerinden oluşan eserin bir nüshası Tunus Mektebetü'l-Bârûniyye'de kayıtlıdır (Ferhât el-Ca'bîrî, s. 27). Dercî'nin zikrettiğine göre (*Ṭabaḳâtü'l-meşâ'ih*, II, 238) Ebû Ubeyde'nin bu eserleri dışında hocalarından naklettiği bir hadis mecmuası da vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 347; III, 265; İbn Sellâm el-İbâzî, *Bed'ü'l-İslâm ve şerâ'î'u'd-dîn* (nşr. W. Schwartz – Sâlim b. Ya'kûb), Beyrut 1406/1986, s. 110; Müberred, *el-Kâmil* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kahire, ts. (Dârü'l-fikrî'l-Arabî), III, 179-181, 258-260; Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ebû Bekir, *Kitâbü's-Sire* (nşr. Abdurrahman Eyyûb), Tunus 1405/1985, I, 57-58; Dercî'nî, *Ṭabaḳâtü'l-meşâ'ih bi'l-Mağrib* (nşr. İbrâhîm Tallây), Kosantîne 1394/1974, II, 215-217, 238-249; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Muhammed Hasan), Beyrut 2009, I, 191-199; Süleyman el-Bârûnî, *Muhtaşaru Târihi'l-İbâziyye*, Tunus 1357/1938, s. 28-30; İvaz M. Halîfât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâziyye*, Amman 1978, s. 24-25, 103-115; J. C. Wilkinson, "The Early Development of the İbâdî Movement in Basra", *Studies on the First Century of Islamic Society* (ed. G. H. A. Juynboll), Carbondale 1982, s. 138-140; a.mlf., "İbâdî Theological literature", *Religion, Learning and Science in the 'Abbasid Period* (ed. M. J. L. Young v.dğr.), Cambridge 1990, s. 35; Ethem Ruhi Fiğtalı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 87-90; a.mlf., "İbâziyye", *DİA*, XIX, 256-257, 259; Ferhât el-Ca'bîrî, *Devrü'l-medreseti'l-İbâziyye fi'l-fıkh ve'l-haḳâretü'l-İslâmiyye*, Tunus 1408/1988, s. 26-27; Amr Halîfe en-Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye* (trc. Mîhâil Hûrî, nşr. M. Sâlih Nâsir – Mustafa Sâlih Bâcû), Beyrut 2001, s. 95-99, 104-117, 298; a.mlf., "A Description

of New İbâdî Manuscripts from North Africa", *JSS*, XV (1970), s. 63-87; İbn İdrîsü Mustafa b. Muhammed, *el-Fikrû'l-aḳâdî 'inde'l-İbâziyye ḥattâ nihâyeti'l-ḳarnî's-sâliḥ el-hicrî*, Gardâye / Cezayir 1424/2003, s. 174-175; Orhan Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi* (doktora tezi, 2007), ÜÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 28-29; Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Ankara 2010, s. 157-164; T. Lewicki, "al-İbâdiyya", *EP* (İng.), III, 649-652; J. A. Williams, "Khârijis", *ER*, VIII, 288-290.

HARUN YILDIZ

EBÛ ZEKERİYYÂ el-CENÂVÜNİ

(أبو زكريا الجناوني)

Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. el-Hayr
b. Ebî'l-Hayr el-Cenâvünî el-İbâzî
(VI./XII. yüzyıl)

İbâzî âlimi.

Ataları, bugün Libya sınırları içinde kalan Cebelinfüse'nin Câdû bölgesindeki İcnâvün (günümüzde Cenâvün) bölgesindedir. Döneminde önde gelen İbâzî âlimlerinden olan Ebû'l-Hayr Tûzîn el-Cenâvünî'nin torunudur. Doğum ve ölüm tarihleri hakkında bilgi yoktur. Dedesi, ismini ve künyesini doğduğu gün Cenâvün'de olan ve kendisi için hayır duada bulunan İbâzî âlimi Ebû'l-Hayr Tûzîn ez-Zevâgî'den almıştır. Zevâgî, 1016-1061 yılları arasında Kayrevan'da hüküm süren Zîrî Emîri Muiz b. Bâdis döneminde yaşadığına göre Ebû Zekerîyyâ da V. (XI.) yüzyılın son çeyreğiyle VI. (XII.) yüzyılın ilk yarısında yaşamış olmalıdır. Muhtemelen ilk eğitimini dedesinden aldıktan sonra erken yaşlarda tahsil için o dönemde ilim merkezlerinden olan Ebnâyin'e gitmiştir. Burada uzun süre (Ceytâlî'ye göre otuz iki yıl) Ebû'r-Rebî' Süleyman b. Ebû Hârûn el-Malûşâî el-Bârûnî'nin mescidindeki derslerini takip etti. Ardından memleketine döndü ve halkın fikhî konularda danıştığı ve fetva ihtiyacını karşıladığı bir âlim haline geldi. Aynı zamanda tedrîs faaliyetinde de bulundu. En tanınmış öğrencileri Ebû Süleyman Dâvûd b. Hârûn ve Ebû'r-Rebî' Süleyman b. Hârûn'dur.

Çeşitli ilim dallarında yetkin bir şahsiyet olan Ebû Zekerîyyâ özellikle fikhî alanındaki birikimiyle öne çıkmıştır. Şemmâhî'nin, kendi zamanına kadar devam eden İbâzî ilim geleneğini bu geleneğin başlangıcını oluşturan "hameletü'l-ilm" âlimlerine bağlayan silsile içinde zikrettiği Cenâvünî'nin yaşadığı dönemden itibaren bilhassa Cebelinfüse İbâzîleri arasında şöhret kazandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Şemmâhî, kendi devrinde bile Cebelinfüse âlimlerinin fikhî

konularında büyük oranda onun eserlerini temel aldığı, hatta ezberlediğini, eserlerinin çokluğu sebebiyle dedesinden daha çok tanıdığını kaydeder. Yine Şemmâhî'nin Ebû Zekeriyâ döneminde yaşayan âlimleri "Ebû Zekeriyâ'nın çağdaşları" şeklinde nitelendirmesi (*Kitâbü's-Siyer*, II, 180-182), onun yaşadığı döneme damgasını vuracak derecede tanınmış bir âlim olduğunu göstermektedir. Fıkıhın hemen her alanında eser veren Cenâvünî'nin hangi konuda olursa olsun kendisine sorulan sorulara cevap verdiği kaydedilmektedir. Cenâvünî ilmi faaliyetleriyle, Cebelinefûse bölgesinde İbâzîliğin yeniden canlandırılmasına büyük katkılarda bulunan ve Ebû'l-Abbas el-Fursattâî ile (ö. 504/1110) birlikte Doğu (Uman ve Hadramut) İbâzî fıkıh ekolüne paralel olarak Mağrib'de bir İbâzî fıkıh ekolünün gelişmesini sağlayan önemli bir şahsiyet kabul edilir (*The Encyclopaedia of Islam Three*, fas. 2, s. 161).

Eserleri. 1. Kitâbü'l-Vaz'. Müellifin en önemli eseri olup *Kitâbü'l-Lüma'* olarak da bilinir. Yedi bölümden oluşan eser akaidle başlayıp tahâret, namaz, oruç, zekât, hac ve yeminlerle sona erer. Muhaşşî lakabıyla tanınan Muhammed b. Ömer Ebû Sitte el-Kasbî eser üzerine bir hâşiye yazmış, Muhammed b. Yûsuf Eттаfeyyîş ise kitabı ihtisar etmiş, çağdaş İbâzî âlimlerinden Saïd b. Halef el-Harûsî de eseri *Qavâ'idü's-Şer' fi nazmi Kitâbi'l-Vaz'* adıyla nazma çekmiştir (Maskat 1983, 2007). İlk defa Ebû Sitte el-Kasbî'nin hâşiyesiyle birlikte basılan eseri (litograf, Kahire 1305) daha sonra Ebû İshak İbrâhim Eттаfeyyîş *Kitâbü'l-Vaz' muhtaşar fi'l-uşûl ve'l-fıkh* adıyla neşretmiş (Kahire 1381) ve bu neşir defalarca basılmıştır (Tunus 1986; Maskat, ts.). Ersilia Francesca eserin zekâtla ilgili bölümü üzerine çalışmış ve bu bölümü İtalyanca'ya çevirmiştir (bk. bibl.). **2. Kitâbü's-Şeyh Ebî Zekeriyâ Yahyâ el-Cenâvünî**. Kaynaklarda ismi geçmeyen eserin "eş-Şiyâm (eş-Şavm)", "en-Nikâh ve't-ṭalâk", "el-Veşâyâ", "el-Kazâ", "el-İcârât", "Bey'us-selef" ve "er-Rehn" başlıklı yedi bölümden meydana geldiği belirtilmektedir (Motylinski, *Bulletin*, III, 22). Eserin bölümlerinden her biri müstakil bir kitap görünümü arzeder. Nitelikte eserinin nikâhla ilgili bölümünü gören Şemmâhî bunu müstakil bir eser olarak kabul etmiştir. Ancak yazmalara düşülen kayıtlar bunların tek bir eserin bölümleri olduğunu göstermektedir. Öte yandan kitabın bölümlerine ait bir kısım yazmalardaki kayıtlardan bazı kaynaklarda *Divânü Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. el-Hayr* adıyla

zikredilen eserin de (Şemmâhî, II, 199) aynı eser olduğu anlaşılmaktadır. Kitabın özellikle nikâh ve talâkla ilgili bölümü İbâzîler arasında yaygınlık kazanmıştır. Bu bölüm, günümüz Cezayir İbâzîleri'nin fikhî konularda temel metinleri olan Abdülazîz es-Semîni'nin (ö. 1223/1808) *Kitâbü'n-Nîl ve şifâ'u'l-'alil* adlı eserinin nikâhla ilgili bölümünün de kaynağıdır. Ebû Sitte el-Kasbî'nin üzerine hâşiye yazdığı bölüm ilk defa bu hâşiyeyle birlikte yayımlanmış (litograf, Kahire, ts.), daha sonra *Kitâbü'n-Nikâh* adıyla müstakil olarak Süleyman Ahmed Avnullah ve Muhammed Sâmi Zağdûd tarafından neşredilmiştir (Kahire 1396). Eserin oruca dair bölümü önce *Kitâbü's-Şiyâm* başlığıyla basılmış (litograf, Kahire 1310), ardından Süleyman b. Mûsâ el-Cenâvünî ve Ali Sâlim Allûş tarafından *Kitâbü's-Şavm* adıyla yayımlanmıştır (Beyrut 1393/1973). **3. Kitâbü'l-Ahkâm**. Esas itibarıyla muâmelâta dair hükümleri içeren bir eserdir. Ayrıca emir bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker, yargılama esasları (âdâbü'l-kazâ) ve şahitlik konularında bilgi içerir. İbâzî âlimlerinden Ebû Sitte el-Kasbî ve Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Muhammed el-Mus'abî eser üzerine birer hâşiye yazmış, kitap Ahmed Kerrûm ve Ahmed Bâzeyn tarafından bu hâşiyelerle birlikte neşredilmiştir (Gardâye 1999). **4. 'Akhîdetü't-tevhîd**. İbâzî akidesine dair bu metin *'Akhîdetü Nefûse* olarak da bilinir. Pierre Cuperly, Cenâvünî'nin akidesinin iki versiyonu bulunduğunu, bunlardan birinin *Kitâbü'l-Vaz'*ın başındaki "et-Tevhîd", diğerinin ise ilkinden biraz daha farklı olan müstakil bir akaid metni olduğunu söyler. Ancak literatürde *'Akhîdetü't-tevhîd* ve *'Akhîdetü Nefûse* adları ikisi için de kullanılır. *Kitâbü'l-Vaz'*ın Ebû Sitte hâşiyesiyle birlikte basılmış ilk metni üzerinde çalışan Roberto Rubinacci bu metni Ebû Hafs İbn Cemî'nin *Muḥaddimetü't-tevhîd* adlı risâlesiyle karşılaştırmış ve İtalyanca'ya çevirmiştir (bk. bibl.). İkinci metin üzerinde çalışma yapan ve metni yine İbn Cemî'nin akaid risâlesiyle mukayese eden Pierre Cuperly ise 1325'te (1907) bir risâle içinde basıldığını söylediği metni yeniden yayımlamıştır (bk. bibl.). Ayrıca bazı İbâzî âlimlerinin kendilerine yöneltilen sorulara verdikleri cevaplarla birlikte Cenâvünî'ye sorulan sorulara onun verdiği cevapları içeren *Ecvibe ve mesâ'il 'adide li'l-meşâ'ih* adlı bir eser bulunmaktadır (Cerbe, Mektebetü'l-Bârûnî, nr. 562.162). Öte yandan Cenâvünî'nin Rebî' b. Habîb el-Ferâhidî'nin (ö. 180/796 [?]) *el-Câmi'u's-şahîh* adlı müsnedinin Ebû Ya'kûb el-Vercelânî tarafından düzenlenmiş şekli

olan *et-Tertîb* üzerine bir hâşiye yazdığı söylenirse de (*Encyclopaedia Islamica*, II, 767) Vercelânî'nin ölüm tarihi göz önüne alındığında bunun mümkün olmadığı görülür.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Zekeriyâ el-Cenâvünî, *Kitâbü'l-Vaz'* (nşr. Ebû İshak İbrâhim Eттаfeyyîş), Tunus 1986, neşredenin girişi, s. 3-16; Ceytâli, *Qanâṭirü'l-hayrât*, Maskat 1409/1989, I, 65; Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-muntekâh*, Kahire 1302, s. 219; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Ahmed b. Suûd es-Seyyâbî), Maskat 1407/1987, II, 28, 178-179, 180-182, 199, 215; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 692; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâziyye fi mekîbi'l-târîh*, Kahire 1414/1993, II, 93-95; Saïd b. Yûsuf el-Bârûnî, *Fihrisü maḥṭûṭâti Mektebeti'l-Bârûnî*, Tunus 1998, s. 84, 86, 92-97; Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî v.dğr., *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâziyye*, Beyrut 1420/2000, II, 389, 390, 456; Ali Ekber Ziyâî, *Mu'cemü meşâdiri'l-İbâziyye*, Tahran 1424/2003, s. 117-118, 239, 243, 244, 386, 454-455, 456; Martin H. Custers, *Bibliyügrafiya'l-İbâziyye* (trc. Muhammed Ümâdî - Hadice Keîrî), Maskat 1433/2012, I, 354-370; A. de Calassanti Motylinski, "Bibliographie du Mzab", *Bulletin de correspondance africaine*, III, Alger 1885, s. 15-72; a.mlf., "Ebû Zekeriyâ", *JA*, IV, 61; a.mlf. - T. Lewicki, "Abû Zakariyyâ al-Djanâwuni", *EP* (Ing.), I, 166-167; R. Basset, "Les sanctuaires du Djebel Nefousa", *JA*, XIII (1899), s. 423-470; R. Rubinacci, "La professione di fede di al-Gannawuni", *Annali*, XIV, Napoli 1964, s. 553-595; J. van Ess, "Untersuchungen zu einigen ibaditischen Handschriften", *ZDMG*, CXXVI (1976), s. 24-63; P. Cuperly, "Une profession de foi ibâdite: La profession de foi d'Abû Zakariyyâ Yahyâ Ibn al-Hayr Ibn Abî l-Hayr al-Gannawuni", *BEO*, XXXII-XXXIII (1980-81), s. 21-54; E. Francesca, "L'elemosina rituale secondo gli ibâditi", *Studi magrebini*, XIX, Napoli 1987, s. 1-64; Ahmed Pâketçi, "Ebû Zekeriyâ Cenâvünî", *DMBİ*, V, 494-495; a.mlf., "Abû Zakariyyâ al-Janâwuni", *Encyclopaedia Islamica*, London 2009, II, 766-768; Abdurrahman al-Salimi, "al-Jannâwuni, Abû Zakariyyâ", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2008, fas. 2, s. 161-162; Muhammed İsâ Mûsâ, "el-Cenâvünî, Yahyâ b. Ebi'l-Hayr", *Mu.AU*, V, 465-466.

ORHAN ŞENER KOLOĞLU

EBÛ ZEYD, Nasr Hâmid

(نصر حامد أبو زيد)

(1943-2010)

Mısırlı ilim ve fikir adamı.

10 Temmuz 1943 tarihinde Mısır'ın Tanta vilâyetine bağlı Kuhâfe köyünde doğdu. Erken yaşta Kur'an'ı ezberledi. İlköğrenimin ardından orta öğrenime devam ettiği yıllarda İhvân-ı Müslimîn'in Tanta Şubesi gençlik kolu üyesi olarak bazı faaliyetlere katıldı; bu sırada Seyyid Kutub'u okumaya ve ondan etkilenmeye başladı. Daha sonra teknik liseye kaydoldu ve 1960'ta telekomünikasyon bölümünü bitirdi. Ekim